

Helyreállítás és tőke kisajátítás a népi demokratikus országokban a felszabadulás után

A náci Németország katonai veresége és összeomlása, valamint a kelet-európai országok felszabadulása a német megszállás alól nemcsak a háború és megszállási rendszer keserű éveinek végét jelentette, hanem rendkívüli horderejű politikai és társadalmi változások kiindulásává vált. A gyökeresen megváltozott belső erőviszonyok — a baloldali és forradalmi erőknek az ellenállási mozgalmakban játszott vezető szerepe, a régi kormányzati rendszerek kompromittálódása vagy csődje; a teljesen átalakult nemzetközi helyzet, a Szovjetunió döntő szerepe a német megszállók kiűzésében és a hitlerizmus megdöntésében, valamint megváltozott súlya a világpolitikában — világossá tették, hogy semmiképpen sem lehet szó ezekben az országokban a háború előtti állapotokhoz való visszatérésről. Míg a háború előtt Kelet-Délkelet-Európa országainak többségében konzervatív, autoritatív-fasiszta jellegű kormányok voltak uralmon, most általában a korábban ellenzéki demokratikus polgári, paraszti és munkáspártok koalíciós kormányzati rendszere vette át a hatalmat. Míg korábban a kommunista pártok többségükben illegálisba kényszerített, elszigetelt helyzetükben úgyszólván a társadalmonkívüliség állapotában nem kaptak lehetőséget, hogy beleszólhassanak a kormányok tevékenységébe, most mindenhol az új kormányok fontos, vagy éppen vezető erejévé váltak, s kulespozíciókra tettek szert.

Ebben a helyzetben már a háború másnapján kezdetét vette a politikai demokratizálás és szociális törvénykezés sok évtizedes elmaradottságának pótlása. A társadalmi haladás addig elnyomott erőinek felszabadulásával valóságos társadalmi forradalom volt kibontakozóban. A háborút követő első évek történelmi eseményeinek azután éppen e forradalmi folyamatok kibontakozása adta meg legfőbb tartalmát. Az előtérbe lépő, rendkívül dinamikus erőt képviselő, a megoldatlan súlyos társadalmi, politikai és gazdasági kérdésekre gyors megoldás programjával fellépő kommunista pártok, melyek élvezték a térségben döntő politikai erővé váló — és a volt német esatlós országokban a Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén politikai-katonai ellenőrzést gyakorló, hadseregével is jelen levő — Szovjetunió közvetlen támogatását is, egyre jelentősebb tömegbefolyásra tettek szert és fokozatosan a politikai hatalom uraivá váltak.

A legnagyobbbrészt fokozatos, felkelés és polgárháború nélkül lejátszódó átalakulás záróakkordját a térség országainak többségében a kommunista pártok politikai hatalomátvétele és a proletárdiktatúra politikai hatalmi rendszerének megvalósítása képezte 1947—48 folyamán. A háború utáni rövid átmeneti korszak tehát a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet tartalmát nyerte, és ezáltal gyökeresen új politikai-társadalmi és gazdasági feltételeket teremtett a kelet-délkelet-európai országok háború utáni fejlődése számára.

A társadalmi-gazdasági átalakulás első legfontosabb lépéseként a kelet-délkelet-európai országok — a földbirtokmegoszlás különbségei szerinti eltérésekkel — földreformokat hajtottak végre. Természetszerűen következett ez a térség országainak gazdasági és társadalmi struktúrájából, az országok egy részében fennmaradt és az első világháborút követő földreformok által sem felszámolt nagybirtokrendszer létéből, a tömegmértetű és alapvető társadalmi problémát megtestesítő paraszti földtelenségéből és abból származó pauperiznusból. Vitathatatlan ugyanakkor a földreformok elsődleges politikai jelentősége, a paraszti többségű lakosság széles tömegeinek megnyerését célzó törekvések, a kommunista pártok és különböző színezetű, de jelentős politikai erőt képviselő parasztpártok egységes fellépési, együttműködési lehetősége. Mindebből következett, hogy a háború végén létrejött baloldali pártkoalíciók, a lublini Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság 1944. július 22-i programja, a cseh és szlovák Nemzeti Front-ra épülő kormány košicei programja, vagy a magyar Függetlenségi Front 1944. decemberi szegedi programja első és legfőbb követelése között különböző földreformterveket fogalmazott meg. Az 1944—1945 folyamán, a háborút követő első hónapokban végrehajtott földreformok természetesen jelentős különbségeket mutattak. A legjelentősebb mértéket természetesen azokban az országokban érték el, melyekben a nagybirtok addig a leghatalmasabb maradt. Magyarországon az 1945. március 18-án az Ideiglenes Kormány által kibocsátott törvény értelmében — kevés kivétellel — minden 57 hektárt meghaladó földesúri és 114 hektárt meghaladó paraszti földbirtokot felosztottak. A háborús bűnösök és náci földjének elkobzása, a többi földterület formailag megváltás fejében történt igénybevétele révén az új államhatalom 3,3 millió hektár földterület birtokába került, amiből 642 ezer parasztesalád között 1,9 millió hektár földet osztott szét. A fennmaradó, fel nem osztott területek, főként erdőségek képezték alapját a kiterjedt állami gazdaságok kiépítésének. Az összes földterület több mint egyharmadának igénybevételeivel és mintegy egynegyedének felosztásával a magyar földreform a második világháborút követő legradikálisabb földosztás volt, mely a formailag kimondott, de gyakorlatilag végre nem hajtott kártalanítás és az ugyancsak törvénybe iktatott paraszti megváltás ellenére, valóságos agrárforradalom lejátékosítását eredményezte.

Hasonló radikalizmussal bonyolították le a földreformot Lengyelországban is. Az 1944. szeptember 6-i rendelet mindenekelőtt a németek, háborús bűnösök és árulók földjének elkobzását mondta ki, de elrendelte minden 100 hektárt meghaladó földterülettel rendelkező birtok megváltás nélküli igénybevitelét is. Az összesen elvett 13,8 millió hektár földterületből 788 ezer új gazdaságot létesítettek, 216 ezer földtelen családot juttatva földhöz és 572 ezer parasztesalád birtokát egészítve ki. A létrehozott új gazdaságok legnagyobb része, 483 ezer gazdaság, átlagosan 8,3 ha területtel a volt német területeken létesült.

A lengyel földreform, amely az ország háború utáni jelentős területi és népesség-változásával is szoros összefüggésben állt, s az új nyugati területekről kitelepített német lakosság helyébe a Nyugat-Bjelorusszia és Nyugat-Ukrajna területéről áttelepülő lengyel lakosság letelepítésével, az ország földterülete közel felének kisajátításával több mint egyötödének felosztásával járt együtt, — egyszersmindenkorra megszüntette a nagybirtok uralmát a nagybirtokrendszer egyik leghatalmasabb fellegetében.

A magyar és lengyel földosztás mértéke mögött ugyan elmaradt, de mégis átfogó strukturális változásokat idézett elő a Csehszlovákiában végrehajtott földosztás. Az 1945. június 21-i törvény értelmében ugyanis az összes ellenséges

tulajdonban levő földet elkobozták, s az összesen 1,8 millió hektár szántó és 1,3 millió hektár erdőterület a cseh-morva területek több mint egyharmadát, Szlovákia földterületének több mint egytizedét tette ki. Az elkobzások nyomán 122 ezer családnak juttathattak (összesen 1,04 millió hektár) földet.

Ezt a lépést egészítette azután ki 1947 júliusában az első világháború utáni földreform revíziójaként törvénybe iktatott új földreform novella, amely általában 150 hektárban jelölte meg a földbirtokok felső határát, s újabb 700—800 ezer hektár föld felosztását tette lehetővé. 1948 márciusában a felső határt újabb rendezéssel 50 hektárban állapították meg, ami ismét mintegy 700 ezer hektár igénybevételét jelentette. A három intézkedés összesen 4,5 millió hektár földterületet érintett, ami 350 ezer földtelen vagy törpebirtokos parasztszalád kezére juttatott 1,7 millió ha-t, s mintegy 2,5 millió ha területen jelentős állami erdő- és szántógazdaság létesítését alapozta meg. A reform végül is az összes földterületnek mintegy 14⁰/₀-át osztotta szét, de az a viszonylag jelentős változás nem annyira a birtokstruktúra átalakulásában jelentkezett — a nagybirtok a második világháború előtt sem volt számottevő, s az 50 hektár feletti földterülettel rendelkező birtokok részaránya lényegében nem változott — mint inkább a birtokosok összetételében: egyrészt az állami földtulajdon kiterjedésében, másrészt a nemzetiségi politika konzekvenciájaként a német és magyar nemzetiségű parasztság feleserelésében cseh és szlovák nemzetiségű birtokos parasztsággal.

A balkáni országokban végrehajtott földreformok mérete és jelentősége már eltörpült az eddig említett országok földosztásaihoz képest. Ezekben az országokban ugyanis vagy az eredetileg fennálló paraszti földbirtoklás (Jugoszlávia, Bulgária) vagy az első világháború után végrehajtott földosztás (Románia) eredményeként a földterület majdnem egésze paraszti kézen volt. A második világháborút követő földreformok tehát inkább kisebb korrekciók végrehajtására, törpebirtokok kiegészítésére, újonnan keletkezett földtelen csoportok földhöz juttatására szolgáltak. Romániában az összes művelhető földterület 8⁰/₀-át osztották fel az 1945. március 22-i törvény értelmében. Ez esetben is német és háborús bűnös tulajdon elkobzása, továbbá az 50 hektár feletti birtokok igénybe vétele képezte a felosztható földek alapját, amiből 860 ezer igénylőt juttattak átlagosan 1, 2, összesen 1,1 millió hektár földterülethez. Jugoszláviában az 1945. augusztus 29-i törvény értelmében az összes művelhető földterület mintegy 5⁰/₀-át osztották fel. Az ellenséges tulajdon elkobzása mellett, a birtoknivellálódást mozdította elő, hogy a szántóföldek esetében 25—35 hektárban, az összes földterületnél pedig 45 hektárban maximálták a birtokterületeket. Ennek révén több mint 1,5 millió hektárt vett igénybe az állam, s ebből 797 ezer hektárt osztott szét 316 ezer család között. A földhözjuttatottak sorában azonban mindössze 71 ezer földnélküli volt, s a fejenként átlagosan kiosztott 2,5 hektár többnyire birtokkiegészítésül szolgált. Az igénybevett földek felén állami gazdaságok létesültek.

A legkisebb kiterjedésű birtokreform Bulgáriában játszódott le, ahol az összes földterületnek mindössze 2⁰/₀-át vették igénybe, s mintegy 1,5⁰/₀-át osztották szét. Az egyháztól elvett 120 ezer hektár mellett a reform során kerekén 2,5 ezer birtokból hasítottak le további 45 ezer hektár területet, s az így nyert földek többségét 120 ezer család birtokállományának kiegészítésére fordították.

Mindezen változások nyomán a kelet-délkelet-európai országok birtokmegoszlási struktúrája, amely a megelőző történelmi korszakokban rendkívül jelentős különbséget mutatott, most úgyszólván egyformává vált és egyaránt a kisparaszti gazdaságok uralmát tükrözte.

A lejátszódott változások és kialakult új birtokszerkezet átfogó képét mutatja a földterület birtokkategóriáinként való megoszlása a második világháború előtt és után:

A földterület megoszlása birtokkategóriák szerint a második világháború előtt (1.) és a földreformok után (2.)

Birtokkategória hektárban	Csehszlovákia		Lengyelország		Magyarország		Románia		Bulgária		Jugoszlávia	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
0—2	7,8	7,9	25,1	6,0	10,9	23,1	12,8	19,6	5,3	6,7	6,5	7,6
2—5	14,3	17,9	32,5	21,5	9,2	27,3	15,2	21,7	24,7	30,9	21,5	28,3
5—50 50—100	61,9	74,2	15,7	72,5	33,5 5,5	49,6	52,3 6,4	39,3 3,	68,4 1,6	62,4	62,4 3,2	64,1
100—	16,0		26,7		40,9		27,7				6,4	

A háborút követő földosztások az érintett országok egy részében már önmagukban is túlmutattak a feudális maradványok felszámolása körén és nyilvánvalóan tükrözték a hatalomban részesülő kommunista, szocialista és más baloldali erők tökéletesen törekvéseit is. Ez jutott érvényre a tőkés iparvállalatok kezén levő földterületek (Magyarországon mintegy 0,5 millió hektár) igénybevétele mellett tulajdonképpen a gazdagparaszti birtokok sokszor jelentős megnyirbálásában is. A tökéletesen tendenciák pedig már az esetben is együttjártak az állam gazdasági szerepének — ez esetben az állami gazdaságok jelentős kiterjesztése formájában érvényesülő — megnövekedésével. Ha mindez a belső és nemzetközi politikai erőviszonyok hatására még nem is érvényesülhetett maradéktalanul és következetesen, de az ellenséges tulajdon elleni fellépés és a legvagyonosabb rétegek korlátozása formájában már kiterjedt mértékben törhetett utat.

A kommunista és munkáspártok kezdeményezésére és az antifasiszta erők úgyszólván általános egyetértésével a háború után kialakított politikai követelések sorában első perctől kezdve jelentős helyet kapott az ellenséges, vagy együttműködő tőke elkobzása, a legnagyobb monopóliumok korlátozása, néhány bázisiparág államosítása. Ilyen jellegű intézkedésekre a térség országainak többségében a háborút követő első hónapokban már valóban sor került.

A legkiterjedtebb tőkekorlátozást a győztes országok sorába tartozó Jugoszláviában, Lengyelországban és Csehszlovákiában hajtották végre. Mindhárom országban rendkívül hamar állami tulajdonba vették az ellenséges és kollaboráns kézben levő érdekeltségeket. Ezt követően pedig 1945—46 folyamán az ipar és a gazdaság számos fontos területét államosították.

Jugoszláviában már 1944 végén rendelet jelent meg az ellenséges és kollaboráns vagyonok elkobzásáról. Az 1946 januári alkotmány elvileg deklarálta minden ásványkincs, erőforrás, valamint a közlekedés köztulajdonát. Ezt követte az 1946 decemberi törvény, mely minden nemzeti jelentőségű ipar államosítását mondta ki. Tekintettel a megfogalmazás tág határaitra: a bányák, az erőművek, a vas- és fémművek szinte teljesen, a vegyészeti, az építőanyagipar túlnyomó többségében állami tulajdonná vált. Mindennek hatására 1945—46-ban ténylegesen az ipar 82⁰/₀-a került állami tulajdonba.

Hasonlóan az ellenséges vagyron államosítása alkotta a lengyel tőkeki-sajátítás első lépéseit. Ezt hamarosan, 1946 januárjában, új radikális intézkedés követte, mely minden fontosabb iparágban államosította az 50 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket. Hatására a munkáslétszám alapján az ipari szektor 84,3%-a került állami kézbe.

Viszonylag korán indult meg Csehszlovákiában is az állami szektor kiépítése. 1945-ben a rendeletek egész sorozata szabályozta a különböző iparágak helyzetét, s hol a nemzeti érdeket, hol a vállalatok nagyságát figyelembe véve, jelölte meg az egyes iparágakban az államosítandó üzemtípust, mely 150 és 500 munkás között mozgott. Már ezek a rendeletek az állami szektort kb. 57%-ra emelték az iparban. Az állami szektor iparáganként természetesen eltérő volt. A bányászat 100%-a, a vegyészeti 70, a textilipar 50, a faipar 20, a nyomdaipar viszont csak 3%-ban került állami tulajdonba. Ez az 1945 végére kialakult helyzet 1948-ig már nem is változott lényegesen.

Más volt a helyzet Magyarország, Románia és Bulgária esetében. Ezekben az országokban a háborút követően mind a belső politikai erőviszonyok, mind nemzetközi státuszuk és lehetőségük következtében nem kerülhetett sor államosításokra. Az új hatalmi viszonyok azonban hamarosan lehetővé tették a tőke egyre kiterjedtebb korlátozását. A háború utáni gazdasági káosz, a súlyos háborús veszteségek vagy kimerülés, elkerülhetetlenné tette az államhatalom legerőteljesebb beavatkozását a gazdaságba. Magyarország esetében ez már az 1945—46-os első háború utáni gazdasági évben odavezetett, hogy — mint a gazdaság legfőbb állami irányítási szervezete, a Gazdasági Főtanács 1946 tavaszán megállapította — a gyáripar bevételeinek 75%-a állami forrásokból származott. A bányászat, a vas-, fém- és gépipar ugyanis termelését több mint 90%-ban állami megrendelések — újjáépítési és jóvátételi szállítások — alapján folytatta, a textilipar pedig termelésének mindössze 30%-át értékesíthette szabadon. A korábban mindenható nagybankok a háborút követő infláció során szétolvadt betétállományukkal ugyancsak elveszítették önálló akcióképességüket. Ebben a helyzetben szerepük az állam fedezetlen papírpénzkibocsátó tevékenysége révén előteremtett összegek közvetítésében merült ki. A részvénytársasági nagybankok forrásai 1945 végén is 90, 1946-ban mintegy 76%-ban jegybank-hitelek-ből származtak.

Ha mindezek mellett figyelembe vesszük, hogy az általános és rendkívül súlyos tüzelő- és nyersanyag-hiány, az élelmiszer és egyéb fogyasztási cikkek katasztrofális elégtelensége elkerülhetetlenné tette a háborús jellegű hiány-gazdálkodás, a kötött állami elosztási-adagolási rendszer fenntartását, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy az állam kiterjedt gazdasági tevékenységet folytatott.

A beavatkozás említett formái nemesak a háborút követő hónapoknak az átmeneti jelenségei voltak. A fokozatos gazdasági talpraállítás idején sem kerülhetett ugyanis sor az állami beavatkozás enyhítésére, sőt, számos területen egyenesen a fordítottja játszódott le. 1946 és 1948 között az állami beavatkozás fenntartását, sőt kiterjesztését az infláció megfékezésére, majd a pénz értékállóságának fenntartására tett erőfeszítések tették elkerülhetetlenné. Magyarországon az 1946 augusztusában, kizárólag belső erőforrásokra alapozva végrehajtott stabilizáció, szigorú deflációs pénzpolitikával, maximálisan szabályozott hitelpolitikával, teljesen központosított árszabályozási és ellenőrzési tevékenységgel és az államháztartási egyensúly biztosítását szolgáló különlegesen erőteljes adópolitikával volt csupán végrehajtható és fenntartható.

Mindezen intézkedések olyan gazdaságirányítási rendszert teremtettek,

melyben a hagyományos piaci szabadság, a kereslet-kínálat játéka alapján mozgó piaci árak a felülről végrehajtott szabályozás szűk keretei közé szorultak. Az állam rendkívüli befolyásra tett szert a gazdaságban, s az államhatalom változott politikai-társadalmi jellege mellett ez a magántőke erőteljes korlátozásával járt együtt: sajátos államkapitalista gazdálkodás kialakulására vezetett.

Az iparvállalatok legnagyobb része az általános pénziány, hitelkorlátozás, kötött árszint és nagy állami terhek szétfeszíthetetlen gyűrűjébe szorult s fokozódó mértékben deficitessé vált. „A hatóságilag megállapított papírárak — mint eddig — most sem fedezik a termelési költségeket — állapította meg Magyarország legnagyobb papírgyárának jelentése. — Ennek következtében a vállalat továbbra is folyamatos veszteséggel dolgozik. E veszteség kb. a bruto forgalom 20%-ára tehető.” A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének 1947 júniusi közgyűlésén Fellner Pál elnök panaszolta: „Ügyszólván naponként raknak részben a kormány, részben az adott viszonyok új és új terheket az ipari termelés roskadozó vállaira, amelyek, a páratlanul súlyos adóterheken felül, további oly megterhelést jelentenek, amelyek, kifelé az ipari árakban jutnak kifejezésre, de amelyek tekintetében az ipar csak pénzbeszedő a kincstár részére. Számításaink szerint ma már az ipari árszint 35—65%-a ilyen természetű kiadás” (Két beszéd, Bpest, 1967. 6—7. l.).

A vállalatok valóban egyre nagyobb állami adó- és hitel tartozást halmoztak fel, s egyre szorítóbb kiszolgáltatottságba kerültek az államhatalomtól. A legkülönbözőbb kormánytilalmak és a vállalatok vezetése mellé állított, széleskörű ellenőrzési-beleszólási joggal felruházott üzemi bizottságok tevékenysége lehetetlenné tett minden kibuvót, de az üzemek leállítását, a tőkék átcsoportosítását is. Mindez a tőke oly erőteljes korlátozását jelentette, ami már a tőkeki-sajátítást készítette elő.

Az államkapitalista korlátozás jellegzetes kísérőjelenségeként Magyarországon 1945 és 1948 között a részleges államosítás több lépésére is sor került. A Függetlenségi Front 1944 decemberi programja alapján már 1945 decemberében megszületett a szénbányák állami kezelésbe vételét (1946 nyaratól államosítását) kimondó törvény. Ennek nyomán — a több évtizede állami tulajdonban levő néhány nagy vas- és gépgyárral együtt — a gyáripari munkások és bányászok 22%-a már állami vállalatokban volt alkalmazva. 1946 novemberében — eredetileg a jóvátételi szállítások idejére — állami kezelésbe vették a négy legnagyobb nehézipari üzemet, majd államosították az energiatermelő telepeket. 1946 végén az ipari munkások több mint 45%-a található már az állami szektorban. A fokozatos államosítások következő lépésére 1947 nyarán és őszén került sor. Ekkor a 10 legnagyobb bank került az állam tulajdonába, ami nemcsak a hitelrendszerben tette lényegében teljessé az állam monopóliumát, de az ipar további jelentős részét — a munkásoknak akkor már 58%-ával — is az állami szektorhoz kapcsolta.

Bár az államkapitalista tőkekorlátozás legtisztább formája Magyarországon valósult meg, alapjában hasonló politika érvényesült a térség más országai-ban is. Igaz, Csehszlovákiában és Lengyelországban ez csak kiegészítő jellegű lehetett a döntő jelentőségű államosítások mellett. Romániában és Bulgáriában pedig csak később indult és kevésbé határozott formákban bontakozhatott ki.

Románia esetében a pénzügyi stabilizációhoz kapcsolódva, a Nemzeti Bank 1946 decemberében végrehajtott állami kézbe vétele teremtette csupán meg az állam gazdasági ellenőrző szerepének lehetőségét, ami akkor főként a hitelirányítás terén valósult meg. 1947 közepétől azután már széles fronton bontakozik ki

a felülről megvalósított ellenőrzési-korlátozási politika. Az ipar- és kereskedelemügyi minisztérium átszervezése, a különböző gazdaságirányítási hivatalok centralizálása és kommunista vezetés alá helyezése (Georghiu-Dej miniszteri kinevezésével) vezeti be az állami anyaggyártó vállalkozások, áruértékesítés, átalakulás stb. teljes szabályozását. A tőkés vállalatok szervezetileg is az állami kézben volt, iparági szervezésben kiépített *Officiale Industriale* kereteibe kerültek, ami a vállalati döntések jogát az állam kezére juttatta.

Mindezen lépések lezárásaként, az 1947—48 fordulójára körül lejátszódó politikai fordulat, a proletárdiktatúra bevezetése, a koalíciós kormányzat felszámolása eredményeként 1947—48 folyamán az államkapitalista korlátozás feladásával radikális államosításokra került sor. Bulgáriában 1947. december 24-én hozták törvénybe az ipar államosítását, ami az addig 60%-os állami szektor részesedését egycsapásra 85%-ra emelte. Magyarországon 1948. március 25-én mondták ki a 100-nál több munkást alkalmazó üzemek államosítását, ami az iparban — a munkáslétszám alapján — 83%-ra növelte az állami szektor súlyát. Romániában az 1948. június 11-i rendkívül radikális törvény rugalmas kritériumokat megszabva, egycsapásra az ipar 85%-át vette állami tulajdonba.

A bekövetkezett fordulat egyébként minden országban teljessé tette az államosítást. Csehszlovákiában ekkor rendelik el minden 50-nél több munkást alkalmazó üzem államosítását, Jugoszláviában már a helyi jellegű üzemekre is kiterjesztik az államosítást. Magyarország 1949. decemberében már 100 munkásnál szabja meg a magánvállalkozás felső határát, de nem egy területen — pl. a nyomdaiiparban stb. — 100%-os államosítást hajt végre.

A magánvállalkozás felszámolása terén bekövetkezett fordulat a gazdaság minden területére kiterjedt, s a korábbi állami ellenőrzés és korlátozás után teljessé tette az állami irányítást a külkereskedelem és a belföldi nagykereskedelem terén is, egyidejűleg megindítva az állami kiskereskedelmi hálózat kiépítését. Az 1945 és 1948 között még mindenhol jelentős magánkülkereskedelmi vállalkozást (Csehszlovákiában az import 2/3-a, az export közel 1/2-e, Magyarországon az egész külkereskedelem 60%-a magánkézben volt még 1948 előtt) teljesen felszámolták. A belső nagykereskedelem államosítására is a legtöbb országban 1948—49-ben került sor (Csehszlovákia, Magyarország, Románia). Jugoszlávia mindezt már 1945—46-ban végrehajtotta, és sajátos módon hamarabb, 1946—47-ben játszódna le e folyamatok Bulgáriában is.

A forradalmi átalakulás és rendkívül kiterjedt állami beavatkozás — bár a radikális államosítások a legtöbb országban az átmeneti periódus záróakkordját képezték — a háborút követő helyreállítás alapvetően kedvező feltételeit teremtették meg. A társadalmi-gazdasági feltételek átalakulása ugyanis lehetővé tette a gazdasági fejlődést, adott esetben a helyreállítás új mozgatóerőinek, az összes társadalmi, nemzetgazdasági érdekeknek közvetlen érvényre juttatását: maximális erőkoncentrációt és tudatosságot, ami a háborús összeomlást követő kaotikus viszonyok között különös jelentőséggel bírt. A központilag szabályozott helyreállítás lehetősége és továbbfejlesztése realizálódott — már az átmenet időszakában — a tervszerű gazdálkodás bevezetésében.

A részleges vagy erőteljesebb államosítások nyomán erősödő állami szektor és a kiterjedt állami korlátozó-ellenőrző tevékenység többszektörű gazdaság kialakulására vezetett, s kedvező feltételeket teremtett a központi tervezés megteremtéséhez. Az első gazdasági terveket, néhány hónapos eltéréssel, 1947-ben dolgozták ki, illetve léptették életbe. Januártól Jugoszlávia első 5 éves terve már a szovjet mintájú iparosítás programjával indult. Ugyanekkor kezdték meg

Lengyelországban 3 éves újjáépítési terv megvalósítását, s ennek keretében az új lengyel állam gazdasági egységének megeremtését is központi célnak jelölték meg. A csehszlovák 2 éves terv, melynek kezdő dátuma ugyancsak 1947 januárja volt, a helyreállítási célok mellett előtérbe állította Szlovákia iparosításának megindítását is. Az ugyanezen év áprilisában induló bolgár 2 éves terv és az augusztussal érvénybe lépő magyar 3 éves terv középpontjában a helyreállítás, a háború előtti termelési színvonal elérésének programja szerepelt. Ebben a periódusban egyedül Románia nem dolgozott ki helyreállítási tervet.

E tervek keretében a kelet-európai országok kiteljesítették sajátos államkapitalista gazdaságirányítási rendszerüket, melyben a központi tervcélokat nem termutatók kötelező erejű végrehajtása, hanem a piaci viszonyok között, az irányított piacgazdálkodás módszereivel történő érvényesítése biztosította. A tervezés ezekben az években még csak a gazdaság központi területeire és ágazataira terjedt ki, s főként azt szolgálta, hogy, a lehetőségekhez mérten, a legnagyobb beruházásokat a háborús károsodás következtében keletkezett ún. szűk keresztmetszetek felszámolására fordítva, gyors megtérülést és magas produktivitást biztosítsanak, a központi ágazatok dinamikus fejlődése révén pedig a gazdaság egészét előre lendítsék. Mindezek során minden terv tartalmazott bizonyos strukturális változások irányában ható elemeket, az ipar és azon belül a termelési javak előállításának előtérbe helyezésével.

A tervgazdálkodás bevezetése és általában a háborút követő helyreállítási munka kedvező társadalmi-gazdasági keretei lehetőséget nyújtottak a helyreállítás rendkívül kedvezőtlen finanszírozási problémáinak megoldásához. A helyreállítás hatalmas költségterhet jelentett, hiszen a közép-kelet-európai országok, különösképpen Lengyelország, Jugoszlávia és Magyarország egyedülállóan súlyos háborús károsodást szenvedett, elveszítve addig létrehozott nemzeti vagyunk 1/3-át, 40⁰/₀-át.

Az egyszerre jelentkező helyreállítási kiadásokat ugyanakkor a leromlott, nemegyszer a háború előtti termelési szint egyötödére, egynegyedére visszahanyatlott termelés és hasonlóan lecsökkent nemzeti jövedelem forrásaiból kellett előteremteni. Súlyosbította a helyzetet, hogy a térség országai korábban jóval szerényebb beruházási feladataik megoldása során is bőséggel támaszkodtak külföldi forrásokra. 1945 után, a hasonlíthatatlanul nehezebb belső gondok közepette azonban külső források igénybevételének lehetőségére alig nyílt mód. A kivételt ebből a szempontból az UNRA által, főként Jugoszláviának és Lengyelországnak nyújtott jelentősebb segélyösszegek képezték. Az 1945. március 24-én aláírt egyezmény értelmében 1947 júniusáig, a szállítások befejezéséig Jugoszlávia 3,7 milliárd dollár értékű segélyben részesült. A szállítmányok legnagyobb részét élelmiszerek és nyersanyagok képezték. 1945 és 1946 folyamán az ország gabonaszükségletének 60⁰/₀-át, zsiradék-szükségletének 100⁰/₀-át az UNRA szállítások fedezték, biztosítva egyben az egész gyógyszerellátást. A segélyek ugyanakkor a vonóerő veszteség 8⁰/₀-át pótolta és szerepet játszott a vasúti gördülőanyagpótlásban is (180 mozdony, 780 tehervagon szállítása). A szállítások összes értéke az 1938. évi jugoszláv nemzeti jövedelem 23⁰/₀-át tette ki, ami egyben a háború előtti évek, az 1934—38. évi összes import 50—60⁰/₀-ával volt egyenértékű.

Lengyelország 1945—46 folyamán ugyancsak jelentős UNRA segélyeket kapott, összesen 481 millió dollár összegben (1947 májusában már csak 2,3⁰/₀ szállítási hátralék volt); ebből 92 millió értékben 1945 folyamán, 306 millió értékben 1946-ban. Ez utóbbi évben az összes piacra hozott áru 11⁰/₀-át a segélyprog-

ram keretében szállított cikkek tették ki. Főként a 300 millió dollár összeget is meghaladó élelmiszer, ruházati cikk és gyógyszer szállítások voltak jelentősek, s csak járulékos szerepet játszhatott a mezőgazdaság helyreállításához folyósított 76 millió és az ipar céljaira rendelkezésre bocsátott 95 millió dollár értékű állat-, felszerelés-, gép- és üzemanyag.

Figyelmet érdemel még az UNRA által Csehszlovákiának folyósított 261 millió dollár értékű ipari, közlekedési és egyéb cikkek és felszerelések szállítása.

A térség más országaiban, főként a volt csatlós országokban azonban az UNRA segélyprogramja jelentéktelen volt. Magyarország számára pl. 1946 januárjában mindössze 4 millió dollár értékű élelmiszer és gyógyszersegélyt hagytak jóvá. (A leromlott gazdasági állapotokra utal, hogy ez a szerény segélykeret is az 1946. évi egész magyar import egynegyedét tette ki.)

Az igénybe vehető külső források körét csak nagyon kevés kölcsönlehetőség bővítette. Ez is jórészt a győztes státuszban levő államok számára állt rendelkezésre.

Lengyelország pl. 1946 áprilisában 40 millió dolláros amerikai hitelt kapott az Export-Import Bank útján vasúti és bányafelszerelések vásárlására, s további 50 millió dollárt az Egyesült Államok európai hadfelszerelési cikkeiből történő vásárlásra. Csehszlovákia az Egyesült Államoktól, Angliától és Kanadától közvetlenül a háborút követő években 150 millió dollár hitelt vett fel.

A többi ország kölcsönfelvételi lehetőségei az előbbi szerény mértéktől is elmaradtak. A Magyar Általános Hitelbank képviselői pl. 1946 nyarán Londonban folytatott tárgyalásaik során kölcsön kérésükre Anthony Rotschildtól végül is azt a választ kapták, hogy „... azt illetékes hatóságokkal megbeszélte, ahonnan azonban azt a választ kapta, hogy a Magyarországnak nyújtandó hitelekkel egyelőre várni kell” (Országos Levéltár, Hitelbank. 239. cs. 1946. október 7.). Magyarország a kereskedelmi szerződések során nyert kisebb kereskedelmi hitelek mellett 1947 elején nyert lehetőséget — az amerikai kormány 1946 eleji döntésének realizálásaként —, hogy az amerikai hadsereg európai felszereléséből 15 millió dollár hitelkeret erejéig vásárolhat. (Főként 500 gőzmozdony és jelentős teherautó állomány vásárlása segített a közlekedés rekonstrukciójában.)

Bár az Egyesült Államok kormánya 1947 februárjában jelentette be, hogy a katonai javak vásárlására folyósított hitelkeretet kétszeresére emeli, június elején az utóbbi összeg folyósítását leállították.

1945 és 1946 folyamán tehát — lényegében a Jugoszláviának és Lengyelországnak juttatott UNRA segély kivételével — csupán kisebb, főként áruvásárlási hitelekhez juthattak a közép- és kelet-európai országok. Régi hitelező partnereik általában elzárkóztak az újabb hitelek folyósításától. Ez részben azon gazdasági helyzet következménye volt, hogy a volt hitelezők egy része közvetlenül a háború után nem is rendelkezett tőkefeleslegekkel, másrészt a háború előtti tartozások ügyének rendezésétől tették függővé a további kapcsolatokat is. A kelet-európai országok többsége ugyanis — a harmincas évek pénzügyi válsága idején befagyasztott visszafizetései következtében — 1945-ben a húszas években felvett, gyakran mértéktelenül nagy hitelek jelentős fennmaradt hányada törlesztésével volt adós. (Magyarország pl. 1945. szeptember 30-án 2,8 milliárd pengő, vagyis több mint 0,5 milliárd dollár tartozásállománnyal rendelkezett.) A hitelező országok az esetek többségében addig kereskedelmi megállapodások megkötésére sem voltak hajlandók, amíg az adós ország nem vállalta tartozása egy részének fokozatos áruszállítások útján történő törlesztését. A legfőbb elzárkózási ok azonban nyilvánvalóan nem gazdasági, hanem politikai jellegű volt, s Kelet-Európa a Nyugat

számára bizonytalan politikai státusával állt összefüggésben. A várakozás álláspontjára helyezkedő nyugati nagyhatalmak tehát jelentős hiteleket semmiképpen sem akartak folyósítani. Nem realizálódhatott tehát a magyar kormány nyugati hitelhez fűződő reménye, amire félhivatalos formában Antos István kommunista pénzügyi államtitkár 1946 áprilisában jelentett be igényt mintegy 450 millió dollár összegben. A sokkal határozottabban megfogalmazott, 600 millió dollár összegű lengyel hitelkérelmet, melyet a lengyel kormány a Világbankhoz nyújtott be, 1947 elején visszautasították.

Amikor főként 1947 közepétől a nyugati magatartás lényeges változáson ment keresztül és vitathatatlanul politikai célokkal összefüggésben lehetőséget nyitottak nagyobb hitelek felvételére, amikor megindult a Marshall-program, akkor már az egyre élesedő hidegháború körülményei között a Szovjetunió elzárkózott a részvételtől, s ennek nyomán a csatlakozás gondolatával foglalkozó csehszlovák és lengyel kormány is visszalépett. Az ezidőtől bekövetkező politikai fordulat, a kelet-európai országokban 1947—48-ban megvalósított ún. fordulat éve idejétől már a kiélezett szembenállás, elzárkózás, sőt a kölcsönök nyújtásának, illetve felvételének elvi tagadása zárta le hosszú időre a hagyományos tőkekapcsolatok minden útját. A lengyel 3 éves terv, amely a finanszírozás 15—20%-át külföldi forrásokra alapozta, a magyar 3 éves terv, melyet szociáldemokrata kezdeményezésre eredetileg két variánsban készítettek el, s a második variáns a beruházások 13—18%-át építette kölcsönökre, végül is saját erőforrásra alapozva valósulhatott csupán meg. Ezen nem változtathatott az a körülmény sem, hogy a Szovjetunió — a jórészt 1945 első hónapjaiban nyújtott kisebb élelmiszer- és nyersanyagszállítási kölcsönök után — 1947-től bizonyos hiteltámogatást adott a kelet-európai országoknak. Jugoszlávia, Lengyelország és Románia 1947-ben, Csehszlovákia és Bulgária 1948-ban kapott 10—25 millió dollár közötti nyersanyagvásárlási, beruházási és — Lengyelország és Csehszlovákia esetében — devizahiteleket a Szovjetuniótól. 1948—49-ig ezek együttes összege mintegy 90 millió dollárt tett ki, ebből 51 milliót a lengyel és csehszlovák devizahitel.

A Szovjetunió háború utáni szerény hitelezési lehetőségei — az említett devizahitelek kivételével — főként a külkereskedelmi tevékenységhez kapcsolódtak és áruszállítási hitelek testesítették meg (25 millió dollár értékben élelmiszer, 15 millió dollár keretben közlekedési eszközök). Bár a szovjet hitelakciók nyilvánvaló összefüggésben álltak az említett politikai fejleményekkel, egyidejűleg elválaszthatatlanok a kelet-európai országok világháború után bekövetkezett gyökeresen új külkereskedelmi orientációjától is. A régi kereskedelmi partnerek időleges, vagy tartós kiesése, a rendkívül kritikus háború utáni hónapok izolációja, szállításképtelensége idején ugyanis a kelet-európai országok többsége számára a Szovjetunióval való kereskedelem nyújtott egyedüli lehetőséget a helyreállításához nélkülözhetetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatok megalapozására. A Szovjetunió az első hónapokban főként nyersanyagszállításai, gyapot, vas és érc, gabona stb. szállítmányai révén számos kelet-európai ország 1945 évi importjában 80—90%-os részesedéssel rendelkezett, s a következő években is a legbiztosabb piacként és nyersanyagszállítóként játszott fontos szerepet a kelet-európai rekonstrukcióban. Igaz, külkereskedelmi részesedése a hagyományos kapcsolatok részleges helyreállítása után csökkent, de 1948-ban is a külkereskedelem volumenének egyötöde körül mozgott, sőt Romániában az egynegyede, Bulgáriában pedig az 50%-os részesedést is meghaladta.

Ha fegyelembe vesszük, hogy mindezekhez a térség országainak egyre job-

ban kiterjedő egymás közötti kereskedelme is kapcsolódott, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy a háború előtti 1/10—1/6-os részesedéssel szemben a helyreállítási periódusban 1/3—3/4 közötti részesedésre ugrott a kelet-európai országok egymás közötti kereskedelme.

A szovjet hitelezési tevékenység tehát alig lépett túl a kereskedelmi hitelek körén és ha ezáltal hozzá is járult a háború utáni rekonstrukció külkereskedelmi oldalról történő alátámasztásához, a finanszírozás gondjait lényegében nem enyhítette. A helyreállítás súlyos feladatait a kelet-európai országoknak alapjában saját erőforrásaikból kellett megoldaniuk.

A rendkívüli erőfeszítéseket igénylő feladat megoldása a háború előtt hagyományosan alacsony belső felhalmozásra képes és súlyos háborús károsodást szenvedett országokban egyedülállóan nehéz volt. A volt csatlós országok esetében pedig úgyszólván kilátástalannak tűnt. Ez utóbbi országoknak ugyanis nemcsak saját szerény erőforrásaikra utalva kellett szembenézni a feladattal, de egyidejűleg eleget is kellett tenni a hitleri Németország oldalán viselt háborúban okozott károk jóvátételére előírt kötelezettségek fizetésének is. A súlyos terhek a térség országai közül Magyarországra, Romániára és Bulgáriára nehezedtek. A szövetséges hatalmak és Magyarország között 1945 januárjában megkötött fegyverszüneti egyezmény 12. pontja kimondta, hogy Magyarország köteles a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia területeinek megszállásában vállalt részvétele során okozott károk egy részét megtéríteni, és ezek fejében a Szovjetuniónak 200, Jugoszláviának 70, Csehszlovákiának pedig 30 millió dollár értékű jóvátételt fizetni. Az összeg, melyet 6 év leforgása alatt, főként áruszállítások formájában tartozott megfizetni, önmagában nem lett volna súlyos, de a rendkívül leromlott gazdaság körülményei között, az újjáépítés egyidejű feladataival mégis a legnagyobb erőfeszítéseket és áldozatokat követelte. Fokozta a terheket, hogy az áruszállítások esetében a 10—15%-kal megnövelt 1938. évi világpiaci árakat vették alapul, s a magyar ipari termelés önköltségi színvonala következtében ez a névlegesnél jóval nagyobb kötelezettségeket támasztott. A hivatalos 1938. évi átváltási kulcs érvényesülése esetén 1 dollár 5,15 magyar pengővel volt egyenértékű, ami kereken 1,5 milliárd pengő értékű jóvátételi szállításokat feltételezett volna. A valóságban az árszintkülönbség folytán egy jóvátételi dollár 10,12 pengő áruértéknek felelt meg, s a 300 millió dollár értékű magyar szállítások 1,5 milliárd helyett 3 milliárd 1938. évi pengő értékre rúgtak. Mindez a jóvátétel fizetésének első évében, az 1945—46-os gazdasági évben a lecsökkent nemzeti jövedelem 17%-át emésztette fel, az 1946—47-es évben ez az arány 10%-ra, majd a következő években 7—7%-ra csökkent.

Romániát a fegyverszüneti megállapodás hasonlóan 300 millió dollár jóvátétel fizetésére kötelezte a Szovjetunió, amit ugyancsak hat év alatt volt köteles törleszteni, mégpedig 55%-ban olaj és olajtermékek szállítása révén. A helyreállítás éveiben ez az összeg a jóval kisebb károsodást szenvedett, de alacsonyabb fejlettségi szinten álló román nemzetgazdaságot rendkívül igénybe vette. A költségvetési kiadásoknak az 1946—47-es gazdasági évben közel 38, az 1947—48-as évben pedig majdnem 47%-át a jóvátételi fizetés vette igénybe, ami a nemzeti jövedelemnek 14—15%-a körül mozgott.

A súlyos jóvátételi igénybevétel természetesen hátrányosan befolyásolta az érintett országok rekonstrukciós lehetőségeit és fontos forrásokat vont el a gazdaságból. Mégis egyoldalú lenne a szállítások hatását kizárólag ebből a szempontból megítélni. A jóvátételi szállítások megindítása ugyanis a háborút követő hónapokban, általában 1945 nyarától, olyan időpontban jelentkezett halasztha-

tatlan kötelezettségként, amikor a gazdaság teljes dezorganizáltsága, benuátltsága közepette számos fontos területen kényszerű ösztönzést adott az erők elodázhatatlan koncentrálására, a termelő munka megindítására kényszerített. Rendkívül jellemző ennek bizonyítására, hogy éppen a jóvátételi kötelezettségek nyomán, a legkritikusabb háború utáni hónapokban születik meg az előzőleg úgyszólván hiányzó magyar szerszámgépgyártó ipar. A jóvátétel keretében ugyanis szovjet részről a magyar ipar 5 ezer db modern szerszámgépének leszerelését kívánták. Ezzel szemben „a magyar kormány azt ajánlotta, hogy a leszerelendő használt szerszámgépek helyett inkább legyárt 3450 db szerszámgépet. Az orosz jóvátételi bizottság ezt az ajánlatot elfogadta.” (Szakszervezetek Országos Tanácsának Levéltára. Nehézipari titkárság 1945. Budapest.) A leszerelések helyett a két legnagyobb magyar gépgyár, a csepeli Weiss Manfréd Művek és a Budapest—Salgótarjáni gépgyár meghonosította a szerszámgépek szériagyártását. Hasonló lendületet adott a jóvátételi kötelezettség a román olajkitermelő és feldolgozó iparnak is.

A jóvátétel súlyos terhei tehát, mivel túlnyomó többségében iparcikkek szállításával törlesztették azokat, egyidejűleg a rekonstrukció gyors megindításának tényezőjévé is vált, s különösen az 1945—46-os évek váratlanul gyors talpraállításához nyújtott ösztönző hatásokat.

A jóvátételi kötelezettséggel összefüggésben kell utalnunk a rekonstrukciós évek másik sajátos jelenségére, a Szovjetunió által létesített vegyesvállalatok kérdésére Romániában, Magyarországon, valamint Bulgáriában és Jugoszláviában. A vegyes vállalatok létesítése tulajdonképpen a fegyverszüneti egyezmény azon pontjához kapcsolódott, amely kimondta a külföldön található német vagyonok elkobzását a győztes országok javára. A volt csatlós országok területén levő német érdekeltségeket pedig a Szovjetunió fizetendő német jóvátétel részeként tekintették. Magyarországon, Romániában és — jóval kisebb mértékben — Bulgáriában is a háború végén számottevő német érdekeltség volt a gazdaságban. A német tulajdonban levő részvények viszont most automatikusan szovjet tulajdonba mentek át. Az egyes bank- és iparvállalati töredék részvény-érdekeltséget a szovjet állam számos esetben nem tartotta meg, hanem államközi megállapodások útján részvénycseréket bonyolított le, s a több vállalatban fennálló töredék-érdekeltségeket egyes esetekben kevesebb vállalathoz koncentráltta. A korábban teljesen német tulajdonban álló és most egészében szovjet kézbe került érdekeltségek mellett tehát létrejöttek a vegyes érdekeltségű vállalatok, s ezek szolgáltak alapul az ún. vegyesvállalatok intézményének megteremtéséhez. A magyar—szovjet bauxit és alumínium vállalat létrehozásának közvetlen előzményeként pl. a Dunai Timföldgyár és az Alumíniumérc Bánya és Ipari Rt. meglevő szovjet — az utóbbi esetben 42,2% — részvényérdekeltséget magyar kézben levő részvények átengedésével 50%-ra emelték fel, ennek fejében viszont a Szovjetunió más vállalati érdekeltségeiről mondott le, pl. a Bauxit-Ipar Rt. 35,2%-os részvénytörzsről. A vegyes közlekedési vállalatok esetében a magyar állam szovjet berendezési tárgyak szállítása fejében — a vegyes dunahajózási társaság létrehozásakor szovjet részéről 1800 lóerő kapacitású vontatóhajó és 14 ezer tonna teherbíróképességű úszálparkkal — engedett át részvényérdekeltséget. 1946. április 8-án szovjet—magyar kormányközi egyezményt írtak alá, amely a Magyar—Szovjet Bauxit-Alumíniumtársaság, a Magyar—Szovjet Nyersolajtársaság és az ugyancsak vegyes vállalati szervezésű MESzHART dunahajózási és MASzOVLET légitársasági vállalatok megalapítását tartalmazta.

Az 50—50%-os részvénytulajdonosi állással létrehozott vegyes vállalatok szovjet vezetés alatt álltak, minden esetben szovjet igazgató vezetésével működtek és privilegizált jogi-gazdasági helyzetet élveztek. A kiépülő vegyes vállalati hálózat, annak ellenére, hogy a bauxit és alumíniumipar, valamint olajbányászat és feldolgozás révén fontos pozíciók tartoztak hatáskörébe, Magyarországon nem volt jelentős és 1948-ban, az akkorra már teljesen kialakult hálózat a magyar iparnak — munkáslétszám alapján — mindössze 3,7%-ára terjedt ki. A vízszállítás egészének ellenőrzése és a részleges bank-stb. érdekeltségek sem változtattak lényegesen a pozíciók jelentőségén.

Összehasonlíthatatlanul nagyobb befolyáshoz jutottak a vegyes vállalatok a román gazdaságban. A gazdaságilag fejletlenebb Romániában ugyanis a külföldi tőke szerepe a háború előtt is jelentősebb volt, a gazdasági életet erősebben ellenőrzése alatt tartotta, mint Magyarországon. A potsdami értekezlet határozatai a német vagyon és befektetés szovjet tulajdonjogára vonatkozóan, különösen néhány vezető alapanyagiparban, jelentős szovjet részesedést teremtett. Összesen 8 nagy szovjet—román vállalat létesült, s a közös bank, légitársaság, hajózási társaság, továbbá biztosítótársaság mellett ez a vas- és fémtermelésre, a szénbányászatra, az olaj- és földgázkitermelésre terjedt ki. Ezek közül a szénbányászatban a magyar kormánytól jóvátételben megkapott petrosényi bányarészvények alkották a közös vállalat kiindulópontját. Egyes adatok szerint 1946-ban a vegyes vállalatok részesedése a román nagyipari vállalatoknál és pénzintézeteknél a részvénytulajdonos 35%-át is elérte, s ha e számítás pontossága iránt kételyeket is támaszthatunk, annyi bizonyos, hogy éppen az újjáépítés és nemzetgazdaság számára kulcsiparokban volt döntő a vegyes vállalatok befolyása. S jóllehet az ipar államosítása után 1949-ben, mikor számos államosított vállalatot a vegyesvállalatokhoz csatoltak, szerepük és súlyuk még tovább növekedett, befolyásuk már a rekonstrukció időszakában is, az adott politikai és gazdasági helyzet következtében, jóval túlhaladta a nemzetgazdaságban ténylegesen elfoglalt pozícióikat.

Bulgáriában a megkapott német vagyon csupán a bányászatban vezetett. 1946-ban Gorabso nevű közös vállalat alakítására került sor. Ez a vállalkozás a Rkodope szenesérciek kibányászásával foglalkozott. A többi német vagyon elsősorban az építőanyagiparban, valamint a hajóépítésben 1950-ig kizárólag szovjet tulajdonban maradt, s csak 1950-ben alakult át vegyesvállalattá.

Rövid ideig működött két vegyesvállalat Jugoszláviában is. Keletkezése nem volt a német tulajdonra vezethető vissza, hiszen itt ez nem a Szovjetuniót illette, hanem a légi és vízközlekedés kiépítésére irányuló jugoszláv erőfeszítésekre. A polgári légiközlekedés kiépítésére alakult fusta, valamint a közös Duna-hajózási Társaság, a Juspdol, 1949-ben két évi tevékenység után, a jugoszláv—szovjet ellentét következtében beszüntette tevékenységét.

Az önerőre alapozott helyreállítási feladatok és az egyidejű jóvátételi kötelezettség a finanszírozás egyetlen lehetőségét hagyta nyitva: az inflációs pénzpolitikát.

A kelet-európai országokban már a háború éveiben előrehaladt a pénzromlás. A háborús erőfeszítések és a Németországnak történő ellenszolgáltatás nélküli szállítások nyomán Jugoszláviában, Bulgáriában, Magyarországon, Romániában már jelentős mértékű infláció bontakozott ki. A forgalomban lévő bankjegymennyiség Jugoszláviában a háború éveiben 42-szeresre ugrott, Bulgáriában 22-szeresre, Magyarországon 14-szeresre, Romániában pedig 6-szorosra. Ilyen előzmények után, a súlyosan visszahanyatlott termelési szint talaján, az

ugrásszerűen megnövekedett finanszírozási szükséglet közepette a háborút követő években egyes országokban, főként Magyarországon és Romániában, elszabadult az infláció. Jól szemlélteti e folyamatot a forgalomban levő pénzmenyiség ugrásszerű növekedése. Magyarországon a háború küszöbén forgalomban volt 0,9 milliárd pengővel szemben, 1945 tavaszán 14,5 milliárd, 1946 júliusában viszont már — a világtörténelemben mindeddig példa nélkül álló mértékben — 47,4 quadrillió pengőre ugrott a pénzmenyiség. Ez utóbbi szédületes papírpénztömeg valóságos vásárlóértéke viszont mindössze 3,5 millió pengőre, a háború előtti váltópénz-mennyiség töredékére zuhant. Romániában az 1939. évi 39 milliárd leit kitevő pénzforgalom 1945 májusára 560 milliárdra, 1947. augusztus 15-re pedig 48,451 milliárdra ugrott.

A térség más országaiban csak szerény méretű infláció játszódtott le. Erre utal, hogy Jugoszlávia már 1945 áprilisában végrehajtotta valutarendezését, aminek során nemcsak a megszállás kaotikus pénzügyi viszonyait számolták fel, de a 292 milliárdos pénzmenyiséget erőteljes állami intézkedésekkel először 6, majd 18 milliárd dinárra redukálták. Csehszlovákiában a rendkívül mérsékelt háborús pénzromlást — ha az 1938. évben forgalomban levő pénzmenyiség = 100, akkor az 1945. évi pénzmenyiség = 254 — 1948 végéig is viszonylag lassú pénzhigulás követte, s az utóbbi időpontban csak 3,6-szor annyi pénz volt forgalomban, mint a háborút követő hónapokban. Lengyelországban 1945 vége és 1948 vége között már erősebben, mintegy 7-szeresére emelkedik a bankjegy-forgalom.

A mérsékelt, vagy szélsőségesen gyors inflációk a kelet-európai országokban fontos szerepet játszottak a háború utáni talpraállásban, nagy terheket hárítva a lakosság tömegeire, de sajátos inflációs konjunktúrát teremtve. Az értéket rohamosan veszítő pénztől a tőke főként a beruházásokba menekült, és lehetségessé vált hatalmas valorizálatlan állami hitelekkel megoldani a gazdaság tőkehiányát, s legnagyobb részt fedezetlen papírpénzkibocsátás útján fizetni a jóvátételi szállítóknak. Ahol az infláció feletti ellenőrzés lehetősége már megszűnt és a pénzromlás mértéke hamarosan veszélyessé vált, a termelő munka és a lakosság életszükségleteinek biztosítása szempontjából is, mint pl. Magyarországon, az inflációt viszonylag hamar, már 1946 augusztusában megfékeztek. Romániában erre a lépésre 1947 nyarán került sor. Az infláció megszüntetését követően azonban nem történt egy hosszabb, lényegesebb visszaesés, megakadás a helyreállítás ütemében. Bizonyos deflációs jelenségek s az evvel járó hitelezési és forgótőkezavarok ugyan mutatkoztak, de ezek hatása nem volt összevethető az első világháború utáni stabilizációk deflációs hatásával, szanálási válságával. Nem torpant meg az újjáépítés menete, annál kevésbé, mivel 1947-ben már a kelet-európai országok többségében megkezdődtek a helyreállítási tervek, melyek nagy erőkoncentrációval, megfelelő szelektív célok előtérbe állításával nemcsak biztosítani tudták a helyreállítás folyamatos ütemét, de bizonyos értelemben még fokozni is tudták azt. A tervezés során ugyanis sikerült a gyors produktív beruházásoknak prioritást biztosítani, a helyreállított termelőeszközöket a korábbinál racionálisabban kihasználni. Figyelembevételre, hogy az újjáépítés határ-termelékenysége rendkívül gyors volt, a tervecélok jó megvalósítása a háborús pusztítások révén keletkezett szűk keresztmetszetek felszámolása révén viszonylag alacsonyabb beruházás mellett is nagy termelés-növekedést lehetett elérni. A különböző tervek részben 1948-ra, részben 1949-re irányozták elő a helyreállítási periódus lezárását, s ami a gazdasági élet legfőbb mutatóit, mindenekelőtt a nemzeti jövedelem és ipari termelés szintjének alakulását illeti,

ezek arról tanúskodnak, hogy 1948-ra vagy legalábbis 1948 utolsó hónapjaira a háború előtti termelési szintet Románia kivételével elérték. Így még azokban az országokban is, ahol a helyreállítási terv még áthúzódott 1949-re, ebben az esztendőben ott is már a háború előtti szint felett termeltek.

Ipari termelés és nemzeti jövedelem a kelet-európai országokban

	1938 = 100 Ipari termelés		Nemzeti jövedelem	
	1948	1949	1948	1949
Lengyelország	140	165	117	125
Magyarország	167	137	88	124
Románia	85	114	79	90
Bulgária	184	245	111	138
Jugoszlávia	150	168		
Csehszlovákia	108	122	106	113

Az újjáépítés menetét s viszonylagos gyorsaságát akkor látjuk világosan, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugat-európai országok többségében, jóllehet a háborús károsodás itt általában a kelet-európainál alacsonyabb volt, az ipari termelés és nemzeti jövedelem rekonstrukciója nem haladt ilyen gyorsan. A kelet-európai viszonyok újjáépítési ütemét viszont meggyorsította, hogy a háromszektoros népgazdaságban viszonylag rugalmas tervezési módszerekkel elsősorban a szűk keresztmetszetek felszámolására törekedtek. Így bizonyos termelési egységek üzembe helyezése automatikusan más egységek újra üzemeltetését is lehetővé tette. Legplasztikusabban ezt a tőkekoeffinens alakulása fejezi ki. Magyarországon például 1947—48-ban egy egységnyi beruházás 2,5 egységnyi nemzeti jövedelem-növekedést eredményezett, a háború előtt viszont általában 1 : 0,6 volt az arány.

Másik fontos tényezője volt a helyreállítás gyors ütemének a viszonylagos nagy munkacőfelesleg, amely nemcsak a munkásgárdának a termelésbe való bevonását tette lehetővé, de a termelésnek extenzív úton, a munkaerő növelése útján való bővítését is. (Ebben a tekintetben csak Csehszlovákia jelentett kivételt, hol a helyreállítás nem annyira a háborús pusztítások rekonstrukcióját, hanem a háború előtti termelékenység szint elérését igényelte, így itt a helyreállítási periódus erősen intenzív jellegű volt.) Magyarországon például 1946 és 1948 között mintegy 150 000 új munkást vontak be a gyáriparba, s ez 80%-os létszámnövekedést jelentett, midőn a termelés a háború előtti szint 40%-áról 107%-ára emelkedett. (A szénbányászatban például 40%-kal több munkást alkalmaztak, mint a háború előtt ahhoz, hogy az 1938-as termelési szintet elérjék.) Csehszlovákiában viszont már 1945—46 folyamán 10%-os munkáslétszámnövekedéssel tudtak 50%-os ipari termelésemelkedést biztosítani.

A helyreállítás gyors üteme mellett sajátos jellemzőként emelhető ki a folyamat további két, általában érvényesülő tendenciája. Miközben gyors ütemben pótolták a lerombolt kapacitásokat és közelítették a háború előtti termelési színvonalat, két irányú strukturális eltolódást figyelhetünk meg. Egyrészt a nemzetgazdaságok szerkezetében már ebben a periódusban megindul az ipar fokozatos előtérbe nyomulása, a mezőgazdaság visszaszorulása. Míg az ipar helyreállítása a legtöbb országban már 1946-ban a háborúelőtti meghaladó termelőkapacitások rekonstrukciójára és 1948—49-re az utolsó békeévek szintjét túlszárnyaló termelési eredményekre vezetett, addig a mezőgazdaság termelési

volume ugyanezen években egyetlen kelet-európai országban sem érte el a békeévek eredményeit, azoknak — Csehszlovákia, Magyarország és Románia esetében — 90⁰/₀-a körül mozgott, Lengyelországban alig haladta túl annak 3/4-ét, s csupán Bulgária közelítette meg a harmincas évek végének termelését. A mezőgazdasági célkitűzések vonatkozásában ezek az eredmények azt mutatják, hogy a rekonstrukciós tervek gyakori túlszárnyalása, ipari célkitűzéseinek határidők előtti teljesítésével ellentétben, a mezőgazdasági termelésre előirányzott munkálatokat Csehszlovákia, Románia és Bulgária nem teljesítette.

Mindez arra utal, hogy az ötvenes évektől kibontakozó folyamatok első megnyilvánulásait már a helyreállítási periódusban is észlelhetjük.

A strukturális változások másik szembetűnő mozzanataként az iparon belül lejátszódó ágazati átcsoportosulásra hivatkozhatunk. Az ipar általában gyors helyreállítása mögött ugyanis a térség minden országában a termelési javak előállításának különlegesen gyors fejlődése, gyakran a háború előtti szintet jóval meghaladó termelőképességének kiépülése és az egyéb iparágak elmaradása húzódik meg. Különlegesen kiélezett formában jellemezte ez a lengyel helyreállítást. 1947 nyarán pl. a gépipari termelés már több mint kétszeresen haladta meg a háború előtti, s az 1938. évi termelési szintet 100-nak tekintve, a vegyészeti termelés indexe 139, a bányászaté 126 pontot tett ki, ugyanakkor, amikor a textilipar megfelelő indexe csupán 95, az élelmiszeriparé 74, a bőriparé mindössze 21 volt.

Magyarországon a háború előtti termelési szint átlagos elérésén belül 1948-ban a következő eltérések figyelhetők meg: a nehézipar termelési indexe 1938-hoz képest 124, az élelmiszeri iparé csak 94, a könnyűiparé pedig 86.

Hasonló arányok jellemezték Csehszlovákia és a többi ország ipari rekonstrukciós folyamatát is. Ezek az ipari ágazati-szerkezeti változások részben — főként 1948-tól — tudatos iparosítási elgondolások konzekvenciái voltak, de általában a gazdasági lehetőségek elkerülhetetlen megnyilatkozásainak ítéelhetők. Aligha történelhetett volna ugyanis másként a helyreállítás, mint a termelési javak, nyersanyagok termelésének legerőltetettebb fejlesztésével, hiszen ezen ágazatok termékei iránt támasztottak legnagyobb keresletet az újjáépítés igényei és — egyes országok esetében — a jóvátételi szállítások kötelezettségei.

1948—49-re tehát a kelet-európai országok általában és egészében befejezték a háborus károk helyreállításának feladatait, elérték az utolsó békeév termelési szintjét. Igaz ugyan, hogy ezzel a legszélesebb értelemben vett helyreállítás még nem fejeződött be, hiszen számos területen — mezőgazdaság, fogyasztási iparágak, szolgáltatások — még további rekonstrukciós munka várt megoldásra. Másrészt a helyreállítás periódusát leszűkítve értelmeznénk, ha a háború előtti termelési szint elérésével lezártnak tekintenénk azt, s nem vennénk figyelembe, hogy tulajdonképpen a rekonstrukciós folyamat részét képezi — az elpusztultak pótlása, a visszaesés bepótlása mellett — az időközben elmaradt növekedés pótlása is. Az ötvenes évek elejére tehát még számos helyreállítási feladat maradt, s ezek egy időre erősen befolyásolták a gazdaság növekedését. Ennek ellenére, az 1948-ban kiteljesedő politikai fordulat talaján a háború előtti termelési szint elérésére alapozva, 1949—50-tól a gazdasági fejlődés új periódusa nyílt meg a kelet-európai országokban.

IRODALOM

A második világháborút követő (1945—48) periódus gazdaságtörténeti eredményeit és gazdasági problémáit — az egész területet felölelve — bő terjedelemben tárgyalja *N. Spulber*: *The Economics of Communist Eastern Europe*. London—New York 1957; *J. Marczewski*: *Planification et croissance économique des démocraties populaires*. Paris. 1956.

Szintén az egész periódust és annak problémáit átfogó igénnyel, de megmaradva a nemzeti területen tárgyalja a korszakot *Berend T. Iván*: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945—1948*. Budapest. 1962; *J. Taylor*: *The Economic Development of Poland 1919—1950*. New York. 1952; *E. Lipinski*: *Development of Agriculture and Industry*. Warszawa. 1955.

Átfogó tanulmányok viszonylagos hiánya ellenére egy sor kisebb kiadvány foglalkozik az adott korszak speciális problémáival.

Ami a földreformot illeti, lásd: *J. Kotatko*: *Land Reform in Czechoslovakia*. Prague. 1948; *La Réforme agraire en Roumanie*. Bukarest. 1946; *J. Ganev*: *Agrarna Reforma v Chuzhbina i u Nas*. Sofia. 1947; *Szakács S.*: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945—1948*. Bpest. 1964; *S. Zagaroff—J. Végh—A. Bilimovich*: *The Agricultural Economy of the Danubian Countries 1935—1945*. Stanford. 1955.

Az államosítás és tőke-kisajátítás problémáját vizsgálja: *J. Goldman*: *Czechoslovakia: Test Case of Nationalisation*. Prague. 1947; *La Tchechoslovaquie en marche vers le socialisme*. Prague. 1948. *V. Vinogradov*: *Voprosy Teorii i praktiki socialisticzeskoj natsionalizatsii priynylennostii*. Moscow. 1964.

Az államkapitalizmus metódusának elméleti problémájával és speciális megkülönböztető jegyeivel, mint a szocializmushoz vezető úttal foglalkozik munkájában *Berend T. I.*: *Der Schutz der Währungsstabilisierung und der staatskapitalistische Weg der Kapitalenteignung in Ungarn*. 1946—47. (*Acta Historica*. Bpest. 1963. Vol. IX. No. 1—2.)

A történelem első újjáépítési terveinek történetéről lásd: *Ránki Gy.*: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában. 1947—1949*. Bpest. 1963; *G. Braibant*: *La Planification en Tchécoslovaquie*. Paris. 1948; *J. Goldman—J. Flek*: *Planned Economy in Czechoslovakia*. Praga. 1949; *G. Kemény*: *Economic Planning in Hungary*. London. 1952; *C. Bobrowsky*: *Dix ans de planification en Pologne. Problèmes économiques des Démocraties populaires*, vol. II. Paris. 1955; *Étude sur la situation et les perspectives économiques de l'Europe*. Genève. 1948.

A külföldi segély, kölcsön problémáiról és a külkereskedelemről lásd: *M. Goldmann*: *Soviet Foreign Aid*. New York. 1967; *T. Alton*: *Polish Postwar Economy*. New York 1955; *A. Zauberger*: *Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia and East Germany*. 1957—1962. London—New York—Toronto. 1964; *V. Sergejev*: *Vnyesnaja Torgovlja*. 1961. No. 12; *M. Dewar*: *Soviet Trade with Eastern Europe*. Oxford. 1951; *Vnyesnaja Torgovlja SSSR*. Ed. by D. F. Fokov. Moskov. 1964.

A fentebb említett, speciális gazdaságtörténeti kérdésekkel kapcsolatos könyveken és tanulmányokon kívül tanulmányunk statisztikai kiadványokon, hivatalos tervjelentéseken, törvényeken, határozatokon, valamint a párt és a kormány vezetőinek beszédein alapszik. Emellett felhasználtuk a magyar bankok, cégek, állam- és pártintézmények archívumának anyagát is.